

РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД Г.О. БАЛЛА: ПСИХОЛОГІЯ СВОБОДИ І ТВОРЧОГО СИНТЕЗУ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

УДК 159.9.01 : 316.61

Marina Gusetseva RATIONUMANISTIC APPROACH OF H.O. BALL: PSYCHOLOGY OF FREEDOM AND CREATIVE SYNTHESIS

Постановка проблеми. Аналіз *раціогуманістичного підходу* Г.О. Балла з позицій методології латентності дозволяє виявити не тільки теоретичний зміст, а й прихований творчий потенціал його праць, неочевидні знання та можливості їх подальшого розвитку.

Актуальність дослідження творчого спадку Г.О. Балла, зокрема, розробленого ним раціогуманістичного підходу зумовлена, передовсім, розв'язанням таких перманентних завдань психології, як пошук методологічних підстав для інтеграції психологічних знань і подолання горезвісного розриву між теоретичними і прикладними дослідженнями. Розробка *методології раціогуманізму* відкриває можливості значно ширшого й активнішого впливу психологічної науки на соціокультурні процеси, не обмежуючись звичними дотепер сферами її застосування, такими як освітні і діалогічні практики тощо.

Метою статті є аналіз інтелектуального спадку Г.О. Балла, зокрема вершини його наукової творчості – раціогуманістичного підходу з його гармонійним поєднанням природничо-наукової і гуманітарної парадигм у психології та поєднанням стрижневого принципу доказової науки – *принципу раціональності*, з гуманістичною орієнтацією психології, що спричиняє *антропологічний поворот* та переорієнтовує її в напрямку до наук про людину.

Методологічні позиції дослідження. Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як один із продуктивних образів ін-

теграції пізнання в психологічній науці. Його характерними особливостями є гештальтність, здатність бути теоретичною рамкою, що перетворює окремі психологічні категорії й концепції в єдине плетиво психологічних знань. Це може бути спрямовано на оперативне розв'язання окремих практичних завдань (гуманізації освіти, творчої активності особистості, аналізу психологічного змісту особистісної свободи, особистісної надійності тощо). В основу категорійного ладу раціогуманістичного підходу покладено *раціоналізацію системи психологічних понять*, що дає змогу не просто організувати психологічні знання зсередини, але й сприяє продуктивній комунікації психології із суміжними галузевими гілками знань. Із позицій *методології латентності*, що розвивається авторкою статті, націленої на виявлення методологічних передумов і прихованого змісту знань (див. [11]), раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як різновид *постнекласичної раціональності* в психології. Підставою доведення цієї позиції стає аналіз контексту сучасної пізнавальної ситуації у психологічній науці. Крім того, доводиться, що підхід Г.О. Балла латентно утримує в собі методологічні основи, що стосуються постнекласичної, трансдисциплінарної й інтегративної епістемології.

Виклад основного матеріалу. Аргументується нетиповість інтелектуальної біографії Г.О. Балла і водночас висока продуктивність методологічно сильної дослідницької програми

останнього періоду творчості; виявляються приховані тенденції й передумови побудови раціогуманістичного підходу; розкривається методологічний трикутник підходу (раціоналізм, гуманізм, культура), що сукупно створює той евристичний контекст, котрий виокремлює, наголошує й позитивно посилює властивості його компонентів; характеризується проблема свободи в раціогуманістичному тлумаченні з огляду на такі аспекти свободи, як активність суб'єкта і конструктивні можливості організувати для себе середовище, яке б найповніше розкривало його людську сутність й унікальність; розгортається уявлення про культуру і розвиток особистості в концептуальних рамках раціогуманістичного підходу.

**ВСТУП:
ШТРИХИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ
Г.О. БАЛЛА**

Творчий шлях Георгія Олексійовича Балла у психології не є типовим. Народившись 24.05.1936 року в Києві, у 1957 він закінчив електроакустичний факультет Київського політехнічного інституту, з 1958 працював в Інституті психології Міністерства освіти УРСР, у 1964 захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата технічних наук, а в 1991 – доктора психологічних наук. Докторська дисертація “Основы теории задач (система основных понятий; психолого-педагогический аспект) була опублікована як монографія [6], котру присвятив пам'яті свого вчителя Г.С. Костюка. Зокрема, проаналізував його творчість й переконливо показав, що, попри ідеологічний тиск радянської доби, Г.С. Костюк чинив цьому тиску посильний супротив [4]. Загалом Георгій Балл був вдячним учнем цього знакового українського вченого.

Якщо проблемою для багатьох літніх учених стає той факт, що захист докторської дисертації, обтяження чинами і званнями кличе за собою завантаженість адміністративною роботою, то для Г.О. Балла після захисту дисертації відкрився новий і продуктивний період наукової творчості, пов'язаний з розробкою вже не стільки проблем учбової діяльності та освіти, скільки *методології й теорії психології*, а також взаємодії психології із суміжними науками – як точними та природничими (математика, кібернетика, біологія, фізика), так і гуманітарними.

Отже, в інтелектуальній еволюції Г.О. Балла як науковця слушно виокремити три тематич-

них періоди: а) інженерний, б) психолого-педагогічний, в) методологічний. Саме під час третього періоду був розвинутий і концептуалізований раціогуманістичний підхід як один із взірців інтеграції пізнання у психологічній науці.

**РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД,
ЙОГО ЛАТЕНТНІ ТЕНДЕНЦІЇ
Й ПЕРЕДУМОВИ**

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла не тільки не втрачає актуальності в наші дні, але залишається затребуваним, слугуючи методологічною рамкою інтеграції психологічних знань, що відкриває можливість застосовувати його для вирішення актуальних завдань сучасної психології. Кожен підхід явно чи неявно містить у собі аксіологічні підстави. Підхід Г.О. Балла також спирається на цінності, надміру значимі для становлення сучасного (модерністськи актуалізованого) суспільства, – цінності раціоналізму й гуманізму. Його перевагою і є відповідність назви базовим ціннісним засновкам.

За Г.О. Баллом, психології ХХ століття властиве “взаємне нерозуміння і неприйняття представників різних течій”, виражене в тому, що “гуманістично орієнтовані діячі третирують сцієнтистські... напрями в психології як “психологію пацюка” та “психологію комп'ютерів”, а прибічники вказаних напрямів дорікають опонентам... у сповзанні до містицизму й окультизму” [4, с. 391]. Долаючи цю дихотомію, раціогуманістичний підхід здійснює інтеграцію й гармонізацію методологічних передумов природничо-наукової і гуманітарної психології, а раціогуманізм, будучи стрижневим у цьому підході, передбачає поєднання гуманістичної орієнтації у психології із принципом раціональності.

Г.О. Балл звертає увагу на відмінність гуманістичної психології у вузькому розумінні, як конкретного напрямку в історії психології США 1960-х років, і гуманістичної психології в широкому розумінні, яку саме раціогуманістичний підхід дозволяє сконструювати методологічно. У першому випадку він пропонує вести мову про *гуманістичну психологію*, а в другому – про *гуманістичну орієнтацію в психології*. Г.О. Балл переконаний, що саме гуманістичний підхід дає змогу пройти між Сциллою буття, що формує свідомість як спрямованість на формування, побудову суспільства, народження нової людини, і

Харибдою, тобто свідомістю, котра конструює буття зі сподіванням, що моральне удосконалення людини достатнє для переображення соціального світу.

Гуманістична психологія міцно сплетена з філософією, антропологією й етикою. Значну роль у ній відіграють інтуїтивні прозріння. Якщо вважати такий стан справ її недоліком, то для компенсації існуючого (у філософуванні й інтуїтивізмі) крену на допомогу приходиться саме *принцип раціональності*. Г.О. Балл пропонує поширити його на аналіз різних психологічних шкіл і напрямів, що відповідає *постнекласичному типу* раціональності у психології, яка передбачає відмову від домінування тих чи інших психологічних теорій та обстоює прагнення до взаємної узгодженості психологічних знань [11].

Щоб повною мірою оцінити всю красу методологічної конструкції Г.О. Балла, розглянемо її епістемологічні передумови та основні позиції. Передусім учений звертає увагу на відмінність між гуманністю й гуманізмом. *Гуманність* (російською – “человечность”, українською – “людяність”) – це притаманна як окремим особистостям, так і співтовариствам, властивість співпереживання всьому живому й одночасно “презумпція доброго ставлення до них” [4, с. 306]. *Гуманізм* же “становить собою світоглядну орієнтацію, коріння якої сягають Античності, що сформувалася в епоху Відродження, розвинулась в епоху Просвітництва, набуває особливої актуальності в сучасну епоху, коли людству загрожують глобальні проблеми, що загострюються через різноманітні конфлікти” [Там само, с. 301]. За такого трактування, поняття гуманізму ширше поняття гуманності, адже охоплює повагу до індивідуальності, особистісну свободу і цінності розвитку. В ідеалі освітньої діяльності це виявляється у формі *гуманізації освіти*, що передбачає не тільки позитивне ставлення педагогів до учнів, а й повагу до їхніх індивідуальних особливостей, оцінок і прагнень, зацікавлене й доброзичливе сприяння становленню їх особистості.

Введений Г.О. Баллом *принцип раціональності* є основою наукового мислення, де система опрацьованих понять утворює каркас науки і слугує упорядкуванню дисциплінарних знань, що потрібно для їх практичного використання, викладання навчальних предметів і збагачення науки. “Раціоналізація системи психологічних понять важлива не тільки для укріплення єдності психології як науки, а й для розвитку її зв’язків з іншими дисциплінами. Зокрема, за всієї важливості впровадження кількісних методів у психологічні дослідження, їхнє застосування втрачає цінність, якщо відсутня потрібна чіткість і визначеність у якісній характеристиці досліджуваних явищ, у використовуваному понятійному апараті” [Там само, с. 125]. Отож Г.О. Балл підкреслює важливість чіткого застосування наукового апарату й указує на недопустимість символізації тих чи інших понять¹.

Окремо відзначимо, що аналіз посилань у роботах Г.О. Балла виявляє його широку ерудицію, використання в осмисленні проблем психології праць відомих філософів і соціологів, істориків і теоретиків культури. Наприклад, він посилається на ідеї сучасного філософа культури В.М. Мажуєва, котрий доводить, що, попри розмаїття культур, які змінюють одна одну й співіснують, цивілізація єдина, а у її розвитку виокремлюються дві традиції – становлення гуманізму і розпросторення наукової раціональності. Якщо культурним внеском давньої Греції в історію людства став раціоналізм як цінність розуму; якщо давній Рим збагатив світ культурою права і правовою раціональністю, то ідея гуманізму стала сукупним плодом розвитку європейської культури, поступово поширюючись на все людство. Наука, право і гуманізм є реальним унеском західної думки у світовий розвиток, перетворившись на критерії сучасної цивілізації. Заклавши основи цивілізації, яка охоплює науку, формально-правові засади світських форм життя і гуманізм, Захід виробив єдино прийнятний на сьогодні спосіб спільного існування людства [18].

¹ “...Слова “керування”, “маніпулювання”, “діяльність” здебільшого використовуються педагогами й психологами для позначення не наукових, а побутових понять. Проте, враховуючи відзначену вище емоційно-ціннісну навантаженість останніх, можна констатувати, що названі слова слугують при цьому не стільки *термінами* (тобто знаками, що володіють досить чіткими предметними значеннями й використовуються задля вказування на такі значення), скільки *символами*, тобто знаками, що використовуються головним чином задля трансляції певних смислів (інакше кажучи, ціннісно навантаженої інформації), які за допомогою таких знаків надаються позначуванним ними предметам” [4, с. 63–64].

Таким чином, автор раціогуманістичного підходу спирається на базові передумови сучасної цивілізації: раціоналізм, культуру, свободу, гуманізм, особистість. Зупинимось на них детальніше.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТРИКУТНИК Г.О. БАЛЛА: РАЦІОНАЛІЗМ, ГУМАНІЗМ, КУЛЬТУРА

Гуманізм – розгортання людських можливостей; *раціоналізм* – опора на розум як засаднича і дієва сторона гуманізму; *раціогуманізм* – інтелектуальна культура і наука як взаємодіючі передумови розвитку людини. Всі ці складові сукупно створюють той евристичний контекст, який виокремлює, акцентує й позитивно посилює властивості інших компонентів. До прикладу, раціональність у контексті цінностей гуманізму й культури посилюється такими властивостями, як гармонійність, діалектичний розум, прагнення до цілісності, єдність дискурсу й інтуїції, креативність, здатність до синтезу. Поза культурним і гуманістичним контекстами негативною характеристикою раціональності стає сцієнтизм. У сцієнтистській парадигмі раціональне протиставляється інтуїтивному, натомість раціогуманістичний підхід утілює їхню інтеграцію й повноту.

Раціоналізм забезпечує наближення гуманістичного світогляду й відповідних принципів до реальностей буденності. У трактуванні Г.О. Балла раціоналізм виражається в наданні цінності розуму й раціональності в організації життя й постає як позитивна якість сучасної (цивілізованої) людини. Раціоналістична традиція тлумачиться як сплетіння вартісності розуму з цінностями культури, гуманізму, відповідальності й свободи. Людський розум розглядається як продукт культури і як її еволюції. Особистість, як побачимо нижче, постає в різних іпостасях, зокрема, й у співвіднесенні з “особистісною надійністю”. Культура особистості характеризується з позиції суб’єкта культури, інтелектуальна культура – як культура професіонала у тій чи тій галузі або сфері, що формується у результаті розумового виховання й самовиховання особистості. В цілому, раціогуманістичний підхід Г.О. Балла спирається на інтелектуальну культуру особистості і на її здатності до самовиховання. У цьому відношенні його можна зіставити з роботами філософа і знатока античності Ф.Ф. Заленського, котрий розглядав шкільну освіту як настанов-

лення розуму учня й виділяв дві цивілізаційні традиції в еволюції людства – античну раціональність та європейський гуманізм [13].

У низці праць Г.О. Балл обґрунтовує прикметні риси гуманізму як світоглядної орієнтації. По-перше, це переконання, що людина покликана реалізувати свій продуктивний потенціал у позитивних умовах навколишнього середовища. Водночас відзначається, що і в негативному оточенні в неї залишається шанс сталого розвитку за принципом “не завдяки, а всупереч”. Тут гуманізм спирається на конструктивізм – здатність особи до самопобудови й активного творення субкультури, яка підтримує гуманізм. По-друге, це широта і різноманітність соціокультурних засобів, що сприяють продуктивному людському розвитку. По-третє, опора на розум, яка забезпечує усвідомлювані дії, що сукупно спрямовані на розкриття творчого потенціалу особистості і керуються закономірностями природного розвитку і функціонування організму. Відтак, раціоналізм постає однією зі сторін гуманізму; зближення цих двох традицій і знаходить вираження у принципі раціогуманізму як у головному осередді цього підходу [4]; [5].

Для психологічної науки розробка методології раціогуманізму особливо значуща в наші дні, оскільки дає змогу вдосконалювати як освітні практики, так і суспільні процеси. Коли раціоналізм елімінує цінності гуманізму й культури, то вихолощується й редукується до сцієнтизму й технократизму і стає небезпечним для виживання людства. Коли гуманізм не спирається на принцип раціоналізму, він обмежений у можливостях ефективно впливати на соціокультурні й освітні процеси. Виходом із цієї ситуації стає тлумачення раціональності не тільки як логічності, успішності й ефективності у вирішенні завдань, а й як культурної насиченості думки з увагою до інтуїтивних процесів. Звідси, власне, джерелять уявлення Г.О. Балла про гармонійний інтелект (те, що у східній традиції отримало назву *мудрості*) та про зіставлення розуму і мудрості, що ілюструється цитуванням Ф. Іскандера: “Розум – це коли ми найкращим чином вирішуємо те чи інше життєве завдання. Мудрість обов’язково сполучає вирішення якогось життєвого завдання з іншими життєвими завданнями, що знаходяться з цим завданням у доступному для огляду зв’язку... Розумне рішення може бути й аморальним. Мудре – не може бути аморальним” (цит. за: [4, с. 344]). Має сенс

згадати й Епікура, котрий писав про гармонійність людського існування: не можна жити приємно, не живучи розумно, морально й справедливо, і, навпаки, не можна жити розумно, морально й справедливо, не живучи приємно; те, що розумне, те приємне й моральне [25].

Ідея про глибинну єдність цінностей істини, добра і краси уявлена в історії філософії від античності до наших днів. І вона латентно міститься в раціогуманістичному підході Г.О. Балла. Іншими словами, не вдаючись до конструктів, що народилися в контексті антропологічного повороту в соціогуманітарних науках, він шляхом самостійних роздумів дійшов подібних методологічних позицій. Однак нерідко *останні залишались у його роботах невідрефлексованими й непроартикульованими у плані опрацювання постнекласичної епістемології*. Так, скажімо, різновидами антропологічного повороту в епістемології соціогуманітарного пізнання були так звані культурні повороти (cultural turns). Дослідниця з німецького університету Гісера Д. Бахманн-Медик, показуючи парадигмальну складність сучасних знань, відзначає їхню каскадність, де антропологічний поворот привів до низки епістемологічних поворотів у царині наук про культуру; вони поширилися на різні сфери, що визначають сучасну дослідницьку практику й спричиняють за собою зміну “фокусувань”, яка виявилась у “перформативному, постколоніальному, іконічному й інших поворотах” [8]. З іншого боку, на перший план вийшов *перекладацький поворот*, у форматі якого переклад став розглядатися і як важлива аналітична категорія, і як атрибутивна характеристика дослідницьких і соціальних дій. ““Переклад” виявився категорією, чутливою до розладів і тертя глобального світу (водночас відповідальною за них), яка полегшує мікроаналіз конфліктних взаємодій між етносами, країнами, класами, тендерними позиціями і формами правління” [7].

У новій пізнавальній ситуації, що має справу з каскадами описаних вище епістемологічних поворотів, один вибраний конструкт або категорія не тільки слугує для переосмислення інших конструктів і категорій, а й дає змогу за принципом “зашнуровування” (bootstrap) знань здійснювати їхню поліпарадигмальну інтеграцію [11]. Іншими словами, здатність проаналізувати ту чи ту концепцію з позицій іншої і нанизати на завдання, що вирішується бусини різних досліджень, становить загальний

методологічний принцип, властивий постнекласичному типу раціональності.

Сказане повною мірою стосується аналізу раціогуманістичного підходу Г.О. Балла. Одна категорія, зіставлена, переплетена, перемежована в аналізі з іншими категоріями, що розглядаються вже у їхньому контексті, створює ту славнозвісну *постнекласичну складність*, про яку писала Д. Бахманн-Медик. Це дає змогу уникнути домінування якоїсь категорії, зумовлює її рухливе місце в категорійному плетеві, отже, позбавляє її від семантичного авторитаризму. В цьому ж аналітичному розрізі в раціогуманістичному підході відбувається захист раціоналізму від сцієнтизму. Якщо принцип раціональності є позитивом для розвитку наукових знань, то сцієнтизм – це явний перекис в один бік до невинного домінування логічного як такого. *Балансування полярностей, закладене в раціогуманістичному підході Г.О. Балла, слугує розв’язанням одного з актуальних завдань сучасної методології, яка стосується подолання розривів семантичної тканини психологічних знань*.

Однією з провідних категорій у раціогуманістичному підході є *діалог*. Ідея діалогу вперше зародилась у давній Греції, в Новий час вона “модифікувалася в теорію суспільної угоди, що стала аксіомою європейської політичної філософії і правової теорії” [4, с. 372]. Різноманітні версії діалогічної філософії були розвинуті в концепціях діалогічних відношень М. Бубера і діалогу культур М. Бахтіна, теорії комунікативної дії Ю. Габермаса. В.С. Біблер, котрий поєднував ідею діалогу культур з логікою, у певному сенсі є попередником Г.О. Балла. Справедливо стверджується, що основою еволюції наукової раціональності стає методологічний сумнів, відмова від претензії на істину, розуміння, що ніхто з учасників комунікації заздалегідь нею не володіє, натомість прийти до істини можна тільки через діалог. Причому в цій еволюції, як зауважує Г.О. Балл, типи наукової раціональності мають ідеологічні кореляти: “Істині як абсолюту відповідає *авторитарна* ідея (у тому числі тоталітарна як її вищий прояв); відносній істині як атрибуту індивідуального суб’єкта – *ліберальна*; нарешті, істина як діалог іманентно пов’язана з *гуманістичною* ідеєю. Кожна із названих ідей знаходить специфічне утілення в суспільних відношеннях, зокрема у сфері освіти” [Там само, с. 73]. Вочевидь проф. Георгій Балл не співвідносить ці кореляти з такими типами

раціональності, як класика, некласика, постне-класика, та цей передбачуваний крок зробимо за нього ми.

Найважливішими передумовами діалогу як характеристики сучасного типу раціональності є наявність особистості, суб'єктності в культурі, уявлень про свободу думки і свободу вибору.

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В РАЦІОГУМАНІСТИЧНОМУ ПІДХОДІ

Проблема свободи стала ґрунтовно осмислюватися після Другої світової війни, разом із зародженням гуманістичної й екзистенційної розгалужень психології. До цього моменту психологія зверталася до категорій *свободи волі* й *необхідності*, починаючи з учення стоїків про внутрішню свободу людини та з еволюції філософської традиції, включаючи диференціацію видів свободи. Зовнішня свобода і внутрішня свобода, свобода волі, творчості й вибору, свобода мислення, “свобода від” і “свобода для” – це виокремлення різних сторін і царин свободи. Свобода як антропологічна характеристика людини і свобода конкретного суб'єкта вже безпосередньо потрапляла в оптику психології (див. [16]). Сьогодні свобода досліджується з огляду на феномени самовизначення та самодетермінації суб'єкта, проте в цілому операціоналізація поняття-уявлення свободи у психології залишається на часі.

У статті “Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?” І. Кант доводив, що психологічна зрілість людини та її справжня свобода розпочинаються з мужності користуватися власним розумом. С.І. Гесен, міркуючи про кризу культури, продемонстрував небезпеку розриву між розвитком особистості, з одного боку, і свободою та розмаїттям сучасної культури – з іншого. Звідси висновується, що відповідальність – це практика підготовки психології свободи. Цінність внутрішньої свободи і можливість користуватися ресурсом психологічної свободи має той, хто володіє особистісною автономією, самостійністю, суб'єктністю, хто несе відповідальність за побудову перспективи власного життя. Якщо у філософському сенсі (наприклад, в інтерпретації Ж.-П. Сартра) свобода є сутнісною властивістю людини, то в психології до стану свободи потрібно прийти: людині доведеться

сформуватися, щоб сприйняти свободу як свою сутнісну якість.

Гуманістична традиція передбачає повагу до особистості, толерантність до іншої думки, прагнення не засудити, а зрозуміти, різноманітність, діалог. Важливу роль тут відіграє розробка вільного й критичного мислення. Представник екзистенційної психології Р. Мей характеризує свободу як здатність людини до саморозвитку, що охоплює також самосвідомість, пластичність поведінки, відкритість свідомості й готовність до змін [16]. Зі свого боку, раціогуманістичний підхід Г.О. Балла дає змогу розкрити такі сторони свободи, як активність суб'єкта і його спроможність організувати для себе таке середовище, яке відкривало б шлях до найповнішого розкриття його індивідуальних особливостей. Важливим положенням підходу стає розгляд не тільки залежності розвитку людини від середовища, а й середовища від людини.

Латентно, на загальному плані розвитку теми свободи, стоїть проблема людини і світу, що у психологічній науці обстоювана працями С.Л. Рубінштейна [21] і В.А. Роменця [19]. Взаємозв'язок людини і світу Г.О. Балл розуміє синтетично, як єдиний процес, де один план аналізу повернуто до суспільства й проаналізовано свободу, яку воно може дати особі, тоді як інший – до особистості, тому характеризує свободу, якою “особистість здатна оволодіти і скористатися”. Водночас окреслюються культурно-психологічні межі цих процесів. “Відомі люди, котрі зберегли себе як вільну особистість у страхітливих умовах концтаборів, і, на жаль, незрівнянно більше тих, хто навіть за порівняно сприятливих зовнішніх умов залишається психологічно невилітним...” [4, с. 257]. Психологічна, внутрішня та особистісна свобода постають як синоніми, а характеристиками вільної людини стають ініціативність, активність, схильність до творчості й життєтворчості. У сучасному світі зовнішня свобода випереджає розвиток свободи внутрішньої, при цьому, як показує нам новітня історія, якщо перша не підтримується критичним рівнем розвитку другої достатньою кількістю людей, то через певний час вона згортається. Люди надто легко й неодноразово в історії міняють свободу на безпеку, хоча у підсумку не отримують ні свободи, ані безпеки². Аналізуючи категорію

² “They that can give up essential liberty to purchase a little temporary safety, deserve neither liberty nor safety” [26, p. 20].

внутрішньої свободи у стоїків, Г.О. Балл, показує, що однієї тільки психологічної свободи без активної соціальної діяльності й відповідальності для сучасної людини недостатньо. *Свобода – це культурно-психологічна якість, яку належить розвивати і людині у процесі свого історичного становлення, і людству, котре революціонізує.*

В контексті раціогуманістичного підходу Г.О. Балл розвиває уявлення про позитивну й негативну модуси свободи. Позитивна свобода конструюється як простір відкритих можливостей, який людина наповнює власним особистісним ресурсом і який їй належить розширити. Неважко припустити, що розширяти простір свободи схильні ті, кому є чим його наповнювати. Звідси проглядається взаємозв'язок свободи і творчості.

Трактування свободи як усвідомленої необхідності (стоїки, Спіноза, марксизм) відображає гносеологічні аспекти цієї проблеми, описуючи частковий випадок, а саме ситуацію, де можливості свободи звужені. Таке формулювання принципу свободи було народжене в контексті філософії стоїцизму і взяте на озброєння тоталітарними ідеологіями. Ідеологічне розширення цього принципу на все соціокультурне життя є характеристикою негативних тенденцій тоталітарно облаштованого суспільства. *Раціогуманістичний підхід, виявляючи обмеженість цього трактування свободи гносеологічними аспектами, робить принцип більш конструктивним, розкриваючи внутрішню і зовнішню сторони свободи. Якщо внутрішня сторона пов'язана зі ставленням суб'єкта до світу, його активністю і виявом можливостей саморозвитку, то зовнішня – це, передовсім, свобода вибору.* Наявність можливостей має супроводжуватись умінням здійснити раціональний вибір. І ми знову зіштовхуємося тут з урівноваженням *принципу гуманізму* (широта можливостей і стимуляції розвитку) та *принципом раціональності* (розумністю вибору). Поширюючи ці позиції на суспільство в цілому, бачимо, що демократія як політичний устрій гарна саме тим, що люди в масовому порядку тренують і практикують свої сутнісні здібності до свободи й відповідальності.

Позитивні міркування стосовно розвитку особистості у вільному суспільстві Г.О. Балл виявляє у вченні Е. Фромма, котрий розмежує поняття “істинної совісті”, за вказівкою якої людина морально вибудовує свій житте-

вий шлях, і совісті як того “наглядача”, котрий здійснює “інтеріоризацію зовнішніх соціальних вимог” (цит. за [4, с. 261]). Він подає таке визначення свободи: *“свобода, у найзагальнішому сенсі, – це сукупність умов (або зовнішніх, або – якщо йдеться про психологічну свободу – внутрішніх), які сприяють гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості (зокрема, шляхом усунення перешкод для цього)”* [4, с. 265]. Водночас відзначає культурно-історичну мінливість змісту свободи: *“Вимоги, яким мусить відповідати особистість, котра бажає зберегти свободу, виявляються в умовах демократичного і тоталітарного суспільства не ідентичними”* [Там само]. Далі розрізняє психологічну свободу як відносно об'єктивну якість і суб'єктивне відчуття свободи (самовідчуття). Спираючись на ідеї С.Л. Рубінштейна, Георгій Олексійович описує свободу як високий рівень активності суб'єкта (самовизначення в ситуації і в світі, у тому чи іншому діапазоні можливостей) і виділяє чотири види активності: наднормативна, ініціативна, волюва, творча. Чи повинні ми винести окремо надситуативну активність (В.А. Петровський)? – це питання залишається відкритим; імовірно, остання становить поєднання наднормативної й ініціативної активності людини.

Отже, структура психологічної свободи передбачає диференціацію потребо-мотиваційної й інструментальної сфер. За Г.О. Баллом, *“особливість психологічно вільної особистості полягає в усвідомлюваному використанні нею власних інструментальних (фізичних і психічних) властивостей для реалізації своєї спрямованості, а також у подоланні й зміні тих із них, які такій реалізації заважають”* [Там само, с. 272].

В контексті розвитку теми свободи Г.О. Балл звертається до уявлень про адаптивність і неадаптивну поведінку людини: *“Героїчний акт самопожертвування – це яскравий зразок антиадаптивної поведінки, якщо система, що фактично аналізується дослідником, охоплює героя (у його реальному фізичному існуванні) і вороже йому оточення, у зіткненні з яким він гине. Але той учинок постає як адаптивний, якщо співвіднести особистість героя, скажімо, з тим визвольним рухом, до якого він належить, і представники якого домінують у його психологічному середовищі”* [Там само, с. 223]. Характерною особливістю раціогуманістичного підходу, як видно із наведених слів,

є *діалектична раціональність* і здатність до стереоскопічного зміщення різних планів аналізу, а також його *гештальтність*, яка виявляється у тому, що обговорення тієї чи іншої психологічної категорії завершується її осмисленням у загальній категорійній мережі. У термінології Г.О. Балла, відбувається “раціоналізація системи психологічних понять”.

Розробка категорії свободи приводить до категорії творчості, різних аспектів адаптації особистості і до уявлення про норму. Так, відмінність понять гомеостазу і гомеорезу дало змогу Г.О. Баллу говорити, що “категорія адаптації (якщо вона трактується широко – як єдність процесів акомодатії й асиміляції – і, якщо враховувати залежність, в об’єктивному і суб’єктивному сенсах, середовища від індивіда) може бути успішно застосована для характеристики активності суб’єктів, які знаходяться на різних, зокрема високих, рівнях особистісного розвитку” [Там само, с. 225]. Відтак у розвитку особистості процеси адаптації й урівноваження виступають передумовою її творчості. Причому вчений наполягає на обов’язковості розведення понять *адаптація до середовища*, тобто витлумачення адаптації як пристосування до тих чи тих особливостей навколишнього середовища, й *адаптація в середовищі*, себто як терміна, що характеризує універсальний процес розвитку. У такий спосіб відбувається реабілітація поняття “адаптація” у психології³.

Нормовідповідність так само є компонентом еволюції творчості. Г.О. Балл показує, що у процесі розвитку особистості всі процеси зближуються і вступають між собою в інтеграцію, тоді як за низького рівня її розвитку, вони слабо пов’язані між собою. Перетворюючись із зовнішніх у внутрішні, норми задають стержень, опору як у становленні особистості, так і в еволюції її творчості. Вони позначають горизонти, які спочатку спрямовують напрям

зростання, і на якому етапі мають бути подолані.

Антиномія як методологічний принцип не сформульована Г.О. Баллом, проте це поняття латентно присутнє в усіх його публікаціях, де розглядаються проблеми свободи, адаптації, нормовідповідності, творчості. Настановлення мислити не дихотомічно, а інтегративно, зближає раціогуманістичний підхід з ідеями В.А. Роменця, котрий розкриває діалектику унікального й універсального у становленні людини таким чином: чим більш розвинена індивідуальність, тим більше в ній вселюдського (див. [11]). Як уже відзначалося вище, стрижнева ідея гармонізації полярностей пронизує раціогуманістичний підхід, поєднуючи, здавалось би, несумісне, й водночас творячи поле напруження цих полярностей, що виражають цілісність і реалістичну динаміку життя.

Г.О. Балл звертає увагу на недооцінене у сучасній психології виокремлення О.Ф. Лазурським ендо- і екзопсихіки: саме ці категорії вказують на важливість гармонізації процесів соціалізації й індивідуалізації, інтеріоризації й екстеріоризації. “Як попереджав Лазурський, тривалий вплив на людину зовнішніх умов, які не відповідають її ендопсихіці “не тільки перетворюють поступово чистий тип на спотворений, але зазвичай також і знижують загальний його психічний рівень”” [4, с. 313].

Виділяючи рівні розвитку (активності) людини, О.Ф. Лазурський звертав увагу на такий критерій, як *потенціал розвитку* людини – тенденцію до підвищення її власного психічного рівня. Г.О. Балл убачає тут феномен, що у подальшому отримав назву “самоактуалізація особистості”. Аналогічно можна побачити тенденцію підвищення психічного рівня у понятті “зона найближчого розвитку”, в розриві між реальним і потенційним станами психіки дитини. Відзначимо, що на цей розрив указував ще Ж. Піаже [23], однак,

³ “Зокрема, якщо адаптація розглядається як такий процес урівноваження активної системи з її середовищем, через який підтримуються певні параметри функціонування цієї системи, то як особливий вид адаптації є навіть поведінка відкинутого суспільством художника, котрий зберігає, всупереч глузуванням, вірність своєму баченню світу, або героя, який іде на фізичну загибель, але не зраджує своїх товаришів і свої ідеали. Дане твердження обґрунтовується, окрім іншого, тим, що цій людині вдається – всупереч край несприятливим зовнішнім умовам – зберегти найважливіші особистісні пріоритети і до останнього моменту свого життя, і у внесках його особистості у формування особистостей інших людей. Творча діяльність генія, являючи неадаптивна стосовно його оточення, часто може бути згодом переосмислена як адаптивна за врахування тенденцій соціального і культурного розвитку, які, можливо, йому першому вдалося вловити. Широке поняття (можна сказати: категорія) *адаптації* (умовою успішного застосування якого є чітка характеристика взаємодіючих систем) виявляється, таким чином, одним із засобів, що дають змогу (не скокуючись на редукціоністські, вульгаризаторські позиції) просунути вперед у науковому поясненні поведінки, звісно, не виключаючи і такої, в якій знаходять вищі прояви людського духу” [4, с. 215–216].

на відміну від Л.С. Виготського, не ввів спеціального терміна, отже, не зафіксував його як феномен психології. Він звернув увагу на те, що, розв'язуючи завдання в одному випадку самостійно, а в іншому за допомогою дорослого, дитина виявляє актуальний і потенційний рівні розвитку. Емпатійне розуміння клієнта К. Роджерсом також латентно містить поняття “лага” (часового розриву між подіями) – діапазону почуттів, переживань і смислів, які людина здатна осмислити самостійно, і тих, які вона відкриває завдячуючи спілкуванню із психотерапевтом. Іншими словами, це коло описаних у різних підходах феноменів має методологічну подібність у формі опори на потенціал розвитку людини. У неявному вигляді тут присутня антиномія соціалізації й індивідуалізації особистості, адже саме у спілкуванні дитини з дорослим, учня з учителем, клієнта з терапевтом зустрічаються як нормовідповідність, так й індивідуальна свобода бути і ставати собою. Г.О. Балл проговорює цей момент словами: “Подолати виявлені труднощі можна з допомогою уявлення про шароподібну структуру функціонування дорослого, котрий діалогічно взаємодіє з дитиною” [4, с. 60]; й рухається далі, пропонуючи виділити два нашарування: “В одному із них дорослий є рівноправним партнером дитини, у другому – керує діалогом і виступає в ролі соціокультурного посередника” [Там само].

Інтерпретуючи взаємодію процесів соціалізації й індивідуалізації, Г.О. Балл розробляє уявлення про гармонію, що виражається у “закономірності, яка полягає в тому, що на низькому рівні розвитку діяльності нормовідповідність і творчість багато в чому виключають одна одну, а на високому рівні – глибоко опосередковують взаємний вплив” [4, с. 217]. Аналогічно цьому на низьких рівнях розвитку особи особистісна свобода та особистісна надійність виражають полярні тенденції, а на високому рівні сходяться: “обидві властивості гармонійно проявляються у знаходженні й реалізації особистістю свого покликання, провідного смислу свого життя” [Там само].

Поняття “норма діяльності”, що розвивається в контексті раціогуманістичного підходу, дає змогу розкрити й продемонструвати внутрішнє нормування творчої активності суб’єкта

[2]. Диференціація понять *норма-зразок* і *норма-ідеал*, *соціальна норма* й *індивідуальна норма*, *норма слідування* і *норма подолання* зумовлюють конструктивну складність аналізу цих процесів. Поняття *соціокультурна норма* охоплює об’єкти як у просторі від імперативного до допустимого, так і в діапазоні від загальнолюдського до індивідуального, тобто до норм, які продукуються самим суб’єктом. *Норми-стандарти* орієнтують людину в актуальній ситуації, *норми-ідеали* дають їй змогу подолати ці межі. *Норми індивідуального процесу* в розвитку тієї або тієї діяльності сприяють професійному самоконструюванню людини. *Детальна диференціація, як і рефлексивне ставлення до норми, дозволяють суб’єкту не тільки вибудовувати траєкторії персонального розвитку, а й розкрити соціальні і педагогічні аномалії у суспільстві та державі.* Г.О. Балл відзначає, що “в СРСР тоталітарний режим упродовж десятиліть цілеспрямовано формував психологію “обложеної фортеці” і надзвичайних обставин, пропагував ідею “масового героїзму” (на відміну від уявлення про героя як про ідеал)”; при цьому “закономірності нормативної регуляції соціально значущої діяльності” відрізняються від культури до культури [4, с. 256].

УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТУРУ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КОНЦЕПТУАЛЬНИХ РАМКАХ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Звертаючись до поняття особистість, Г.О. Балл виявляє зв’язок української мови швидше з європейськими мовами, ніж з російською. Так, у європейських мовах є окремі поняття для характеристики людини зі сторони суспільства, ступеня її особистісного розвитку й зі сторони індивідуального розвитку (відповідно: англ. *man, person, personality, individuality*; фр. *homme, personne, personnalit , l’individualit *, нім. *Mann, Person, Pers nlichkeit, Individualit t*). В українській мові це терміни *людина, особа, особистість, індивідуальність*, а “особливості російської мови змушують використовувати слово особистість в обох значеннях” (*особа, особистість*) [4, с. 307], і як системну, і як сутнісну властивість людини⁴.

⁴ Недостатня розробка понять, що диференціюють зміст термінів загальної психології, є причиною часто непродуктивних дискусій: чи кожна людина є особистістю? на якому етапі персоногенезу чи культурогенезу народжується особистість?, хоча загальнолюдський, аксіологічний та еволюційний зміст цих термінів вимагає окремих позначень-фіксацій.

В концептуальних рамках раціогуманістичного підходу Г.О. Балл виявляє тісний зв'язок категорії *особистості* з категоріями *свободи* і *культури*, розвиваючи уявлення про середовище, що змінюється для суб'єкта залежно від його особистісного смислу. Для цього вводить поняття "*особистісна надійність*", зміст якого сутнісно характеризує готовність до належного виконання соціальних функцій, й співвідносить його з поняттям-уявленням особистісної свободи. *Особистість трактується як системна властивість людини у світі її соціального буття*. Особистісна надійність постає складовою соціального капіталу високої суспільної цінності. Це поняття близьке до *психологічної стійкості*, однак перше характеризує індивідуальні властивості людини, а друге – соціально-психологічні, що формуються у системі взаємин людини із суспільством. Одночасно особистісна надійність є важливою характеристикою соціальної поведінки суб'єкта.

Г.О. Балл показує, що держава та окремі корпорації здатні експлуатувати особистісну надійність: "Фашистська ідеологія абсолютизувала принцип національної єдності і вимагала абсолютної надії усіх представників нації, яким належало згуртуватися воедино довкола вождя подібно лозинам, зв'язаним у пучок (італійською *fascio*)" [4, с. 298]. *Концентраційним табором і фізичному знищенню людей в історії культури передувало нехтування їхньою свободою і суб'єктивністю*. Важливою умовою розвитку особистості в раціогуманістичному підході є підтримка простору її свободи: чим більше міститься у соціальному бутті людини свободи, тим сильніше виражена її суб'єктивність.

Важливо відзначити, що Г.О. Балл елегантно поєднує розроблене в контексті соціології поняття соціального капіталу Дж. Коулмана [15] з теорією морального розвитку особистості Л. Кольберга (див. [1]), показуючи, що на постконвенційному рівні особистісна надійність поведінки, що оцінюється з позицій дотримання норм групової моралі, може знижуватися, однак тут виникає *збагачена особистісна надійність* як "усвідомлено вибраний або самостійно сконструйований людиною принцип", котрим вона керуватиметься у різних життєвих ситуаціях [4, с. 298]. Найвищий рівень особистісної надійності – вірність лю-

дини своєму покликанню, смислу життя, призначенню. Отже, *особистісна свобода не суперечить нормативності, а підносить її як внутрішній принцип саморозвитку творчої особистості*.

Вірність собі ("обов'язок перед собою" в термінології Стендаля) може зовнішньо оцінюватися як зрада інших. Г.О. Балл звертає увагу на цей тонкий момент мотиваційного аналізу поведінки: "Вірність людини смислу свого життя, своєму покликанню була розтлумачена як найвищий (за ступенем узагальнення керівництвом поведінкою) щабель особистісної надійності. <...> Нехай наш герой у пошуках смислу життя розчарується у якійсь із раніше значимих для нього цінностей і в процесі особистісного розвитку "переріс" той чи той із раніш важливих для нього смислів. Це говорить, швидше, на його користь. Одна біда: "діалектично зняті" смисли зв'язували його з живими людьми, які тепер управі звинувачувати його в недостатній надійності, а то й у зраді" [Там само, с. 300].

Загалом раціогуманістичний підхід розвиває діалогічні стратегії, постулює увагу до внутрішньої свободи і суб'єктивності людини. Превентивна довіра і повага до людини – це та славнозвісна банальність добра, на якій тримається і яка створює стійкість розвитку сучасного демократичного суспільства.

Окрім гуманістичних і діалогічних стратегій, у реальності повсякдення широко представлені авторитарні (імперативні) і маніпулятивні стратегії. *При зміні політичного режиму від радянського до пострадянського замість розвитку гуманістичних стратегій відбулася підміна авторитарних стратегій маніпулятивними*. "Носії маніпулятивних стратегій допускають і використовують суб'єктивність людей, на яких впливають у системах соціального управління та створюють такі психологічні умови їхньої діяльності, щоб ця суб'єктивність слугувала передовсім цілям маніпуляторів і її прояви не виходили за прийнятні для них рамки" [Там само, с. 301]. Подібні стратегії здатні спричинити тактичний вигравш, однак програють стратегічно, пригнічуючи і затримуючи особистісний розвиток людей у конкретному соціумі.

Г.О. Балл наголошує, що для поширення гуманістичної психології однієї розробки цього напрямку недостатньо, потрібний певний рівень розвитку суспільства⁵. "У гуманістично зорієнто-

⁵ Тут підходить термін *банальність добра* як опозиція терміна "банальність зла" (Х. Арндт), що активно використовується, зокрема, політологом С. О. Белковським (див. [9]; [22]).

ваному суспільстві розвиток особистості (як наслідок, причина і засіб її самовизначення) постає однією з головних цілей її (особистості) життя і життя суспільства. А це означає, що член гуманістичного суспільства першочергово діє як суб'єкт освіти..." [4, с. 75]. Ці ідеї знаходять підтвердження у результатах відомого дослідження цінностей (World Values Survey), які показують: для досягнення демократії недостатньо успіхів економічного розвитку і політичної волі еліт; основним чинником тут є *культурний стан суспільства*⁶, його готовність перейти до постматеріалістичних і постконвенційних цінностей. До перших відносяться цінності довіри, толерантності, творчої самореалізації, гуманізму і солідарності, вони притаманні розвиненим постіндустріальним суспільствам, де демократія і якість життя корелюють: "Демократія робить людей здоровими, щасливими, терпимими, довірливими" [14, с. 124]. Підростаючі при демократії покоління людей, як правило, долучаються до постконвенційних цінностей. Для цього потрібні стабільна суспільна система, соціальний прогрес, освічене населення і його готовність до гуманістичної культури. "Демократію неможливо заснувати за допомогою інституційних змін або маніпуляцій правлячої еліти. Її існування головно залежить від ціннісних настановлень і переконань простих громадян" [Там само, с. 126].

До основоположників гуманістичної психології Г.О. Балл відносить підходи С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця [19] – [20]. Говорячи про розвиток особистості, він узагальнює ідеї Г. Олпорта, А. Маслоу, В. Франкла, К. Роджерса. Нам тут важливо відзначити, що підхід Г.О. Балла виходить за рамки теоретичного інтегратора психології і стає латентною практикою раціональної соціокультурної дії, яка сприяє просуванню суспільства до постматеріалістичних цінностей і демократії. Це ще одна перспективна лінія розвитку творчого спадку Г.О. Балла.

Універсальні методологічні принципи і загальносистемні тенденції, в яких би термінах вони не формулювалися, володіють властивістю дволикого Януса: слугувати продуктив-

ному поєднанню і класичності, і сучасності. Під цим кутом зору й підсумуємо наш аналіз творчого внеску Г.О. Балла у психологію.

ВИСНОВКИ: БЕЗПЕРЕРВНИЙ ДІАЛОГ...

1. Принцип раціогуманізму пронизує навіть ті роботи Г.О. Балла, у яких він не використовує цього терміна. За цим – низка методологічних передумов, що охоплюють бережне ставлення до попередніх інтелектуальних і гуманітарних стратегій, увагу до ціннісних підстав практичної діяльності і наукової думки. "Через розмежування і діалог до синтезу – такою є, на мій погляд, перспективна стратегія взаємодії гуманітарної і природничо-наукової традицій у психології" [4, с. 216]. Вище було показано, що раціогуманістичний підхід слугує реалізації саме цієї стратегії.

2. У раціогуманістичному підході цінність різних інтелектуальних традицій, яка прийшла у постнекласичному типі раціональності на зміну їхньому протиставленню, розкривається через їх *діалог*. Останній становить діючий інтегративний механізм, і навіть більше, потягнувши за нитку принципу діалогу, ми виявляємо, що передумовами підходу є усе те ж коло взаємопов'язаних понять: "гуманізм", "свобода", "раціональність", "культура". Отож відкрита комунікативність – відмітна риса інтелектуального стилю професора Георгія Балла. Словами "діалогом є спілкування вільних і раціонально мислячих людей" [4, с. 273] він говорить також і про себе.

3. Раціоналізм і гуманізм нерідко розглядалися в аналізі історії психології як опозиції. Зокрема, В.А. Роменець, на що звертає увагу Г.О. Балл, показував, що в еволюції становлення історії всесвітньої психології у ХХ столітті основна суперечність представлена зіткненням сцієнтизму і гуманізму [20]. Натомість Г.О. Балл не тільки розкриває в концептуальних рамках раціогуманістичного підходу принципів відмінності сцієнтизму і гуманізму, але в логіці інтегративних устремлень сучасної психології показує плідність їхнього зближення.

⁶ Для психологічного схарактеризування культурного стану соціуму А.В. Фурман у 2001 році вводить у науковий обіг поняття "*психокультура*" і в його значеннево-смысловому форматі (головно за параметрами обсягу, змісту, концептуалізації, синтетичності і сенсової поліваріативності) не лише створює категорійну матрицю української ментальності, а й обґрунтовує вітакультурну версію методології психологічного пізнання найскладніших онтофеноменальних даностей людського світу: ментальності, соціальності, культури, етносу, економіки, освіти, особистості, толерантності тощо (див. [24]).

4. За Г.О. Баллом, провідною характеристикою науковості є досягнення істини раціональними методами, тому експеримент не становить обов'язковий атрибут наукового дослідження⁷. Послідовний гуманізм неминуче приводить до універсалізму і всезагальної ідентичності.

5. Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла – це наголос на значенні розвитку гуманістичної орієнтації психології для гуманізації освіти і культури. У перспективі це передбачає розмивання межі між “гуманістичними” і “негуманістичними” психологічними спрямуваннями. Гуманізація – важливий тренд еволюції сучасної психології: всередині психології народжуються діалогічні, синтетичні і гуманістичні культурні практики. “Якщо говорити про надання допомоги конкретній людині, то головним для психолога, як і для лікаря, повинно бути благо хворого. Якщо ти не володієш методом, який найбільш підходить для якогось пацієнта або клієнта, то передай його іншому лікарю чи психологу” [4, с. 379]. Гуманістична психологія предметно розташовується між поверхами гуманістичного світогляду і досвідом гуманістичних практик. Цьому відповідає рівень конкретно-наукової методології науки.

6. У будь-якому разі науковість не тотожна сцієнтизму. Г.О. Балл з методологічних позицій раціогуманістичного підходу переконливо демонструє, що суть наукової психології полягає не в тому, щоб спиратися на природничо-наукові та експериментальні методи, а в тому, щоб для кожного складного об'єкта знайти свої, адекватні (тобто такі, що ведуть до достовірності і насиченості пізнання) методи. У цьому плані “насичений опис” К. Гірца (див. [10]) для аналізу того чи іншого феномену культури може бути не менш науковим, ніж кількісні виміри у ситуації простіших об'єктів і відношень. Сутнісно не вдаючись до такого терміна, Г.О. Балл формулює основний принцип триангуляції (див. [12]): прагнення “до системного узгодження – в рамках синтетичної теоретичної моделі – даних, що отримуються різними методами”, рух не до зовнішнього (спрощеного), а до внутрішнього (взаєм-

но узгодженим знанням) монізму: “від еkleктизму слід не опускатися до односторонності, а підніматися до системності” [4, с. 395]. Це можна тлумачити і як рух від фаталізму до конструктивізму.

7. У контексті раціогуманістичного підходу Г.О. Балл виокремлює діалогічні універсалиї: принцип поваги співбесідника; принцип прийняття та орієнтації на перспективу⁸; принцип відкритості до творчості й особистих досягнень; принцип конкордатності (пошук згоди, заснованої на виробленні спільної системи цінностей); принцип толерантності (котрий трактується тут як презумпція прийнятності); принцип розширення культурного поля. “Раціоналізм, який нехтує гуманістичними цінностями і людською культурою як цілісністю, збитковий і небезпечний; гуманізм, який відвертається від раціоналізму, обмежений у своїх можливостях” [Там само, с. 400]. Раціогуманістичний підхід гармонізує ці протилежності, перетворюючи їх у складники єдиного цілого.

8. На завершення хотілося б ще раз наголосити: творчий спадок Г.О. Балла подібний до айсбергу в безмежному океані психологічних знань, де евристичний потенціал його змісту ще недостатньо осмислений, розкритий, приховує у собі незвідані глибини, роботу з експлікації яких варто виконувати новим поколінням дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцыферова, Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Кольберга и его школы) [Текст] / Л. И. Анцыферова // Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М. : ИП РАН, 2004. – С. 260–285.

2. Балл, Г. А. Нормы деятельности и творческая активность личности [Текст] / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36. – URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1990/906/906025.htm> (дата звертання: 01.05.2017).

3. Балл, Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие [Текст] / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 7–19.

⁷ “Мені не здається правомірним вважати експеримент обов'язковим атрибутом науки взагалі і наукової психології зокрема” [4, с. 380].

⁸ Ілюстративним прикладом тут може бути висловлювання М.М. Пришвіна: “Та людина, яку ти любиш у мені, звісно, краще за мене: я не такий. Але ти люби, і я намагатимусь стати краще за себе” (режим доступу: <http://www.epwr.ru/quotaauthor/337/txt11.php>)

4. Балл, Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы [Текст] / Г. А. Балл. – К. : Изд-во “Основа”, 2006. – 408 с.
5. Балл, Г. А. Радиогуманизм как форма современного гуманизма и его значения для методологии человековедения [Текст] / Г. А. Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
6. Балл, Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект [Текст] / Г. А. Балл. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с.
7. Бахманн-Медик, Д. Режимы текстуальности в литературоведении и культурологии: вызовы, границы, перспективы. От антропологического поворота к cultural turns [Электронный ресурс] / Д. Бахманн-Медик // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 107. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html> (дата обращения: 02.04.2016).
8. Бахманн-Медик, Д. Культурные повороты по следам “антропологического”: некоторые замечания [Электронный ресурс] / Д. Бахманн-Медик // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 122. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html> (дата обращения: 03.11.2016).
9. Беркович, Е. М. Банальность добра. Герои, праведники и другие люди в истории Холокоста: Заметки по еврейской истории двадцатого века [Текст] / Е. М. Беркович. – М. : Янус-К, 2003. – 390 с.
10. Гирц, К. “Насыщенное описание” : в поисках интерпретативной теории культуры [Электронный ресурс] / К. Гирц. – URL: http://anthro-org.narod.ru/files/Geertz_Thick_descriptions.pdf (дата обращения: 01.05.2017).
11. Гусельцева, М. С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания : дисс. ... докт. психол. наук [Текст] / М. С. Гусельцева. – М., 2015. – 459 с.
12. Гусельцева, М. С. Триангуляция как метафорический конструкт: история и методологические перспективы [Текст] / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2014. – № 5. – С. 3–14.
13. Зелинский, Ф. Ф. Из жизни идей : науч.-попул. ст. [Текст] / Ф. Ф. Зелинский. – СПб. : Алетейя, 1995. – 464 с.
14. Инглхарт, Р. Культура и демократия [Текст] / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Моск. школа полит. исс-ний, 2002. – С. 106–128.
15. Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий [Электронный ресурс] / Дж. Коулман // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139. – URL : <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата обращения: 30.04.2017).
16. Леонтьев, Д. А. Психология свободы [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1. – URL : http://psylib.org.ua/books/_leond01.htm (дата обращения: 30.04.2017).
17. Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с. – URL : <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf> (дата обращения: 01.05.2017).
18. Межуев, В. М. Идея культуры. Очерки по философии культуры [Текст] / В. М. Межуев. – М. : Университетская книга, 2012. – 406 с. – URL: http://www.lhachev.ru/pic/site/files/lihcht/2012_Sbornik/2012_Dokladi/2012_sec2/028_2012_sec2.pdf (дата обращения: 01.05.2017).
19. Роменец, В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании [Текст] / В. А. Роменец. – К. : Здоров’я, 1989. – 191 с.
20. Роменец, В. А. Вчинкова організація канонічної психології [Текст] / В. А. Роменец // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 25.
21. Рубинштейн, С. Л. Человек и мир [Текст] / С. Л. Рубинштейн // Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб. : Питер, 2003. – С. 281–426.
22. Терещенко, М. Такой хрупкий покров человечности. Банальность зла, банальность добра [Текст] / М. Терещенко. – М. : Росс. полит. энциклопедия, 2010. – 303 с.
23. Флейвелл, Д. Генетическая психология Жана Пиаже [Текст] / Д. Флейвелл. – М. : Просвещение, 1967.
24. Фурман А. В. Психокультура української ментальності [Текст] / А. В. Фурман; 2-е вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.
25. Эпикур. Главные мысли [Электронный ресурс] / Эпикур. – URL : <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1358239035> (дата обращения: 01.05.2017).
26. Franklin, B. Pennsylvania Assembly : Reply to the Governor. 1755. November 11. [Электронный ресурс] / B. Franklin. – Packard Humanities Institute: The Papers of Benjamin Franklin // Votes and Proceedings of the House of Representatives, 1755–1756. P. 19–21. – URL : <http://franklinpapers.org/franklin/framedVolumes.jsp?vol=6&page=238a> (дата обращения: 30.04.2017).

REFERENCES

1. Antsyferova, L. I. Svyaz' moral'nogo soznaniya s nraivstvennym povedeniem cheloveka (po materialam issledovaniy Lourensa Kol'berga i ego shkoly) [Tekst] / L. I. Antsyferova // Antsyferova L. I. Razvitiye lichnosti i problemy gerontopsikhologii. – M. : IP RAN, 2004. – S. 260–285 [In Russian].
2. Ball, G. A. Normy deyatelnosti i tvorcheskaya aktivnost' lichnosti [Tekst] / G. A. Ball // Vopr. psikhologii. – 1990. – № 6. – S. 25–36. – URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1990/906/906025.htm> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
3. Ball, G. A. Psikhologicheskoe sodержanie lichnostnoi svobody: sushchnost' i sostavlyayushchie [Tekst] / G. A. Ball // Psikhol. zhurn. – 1997. – T. 18. – № 5. – S. 7–19 [In Russian].
4. Ball, G. A. Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoi perspektive: Izbrannye raboty [Tekst] / G. A. Ball. – K. : Izd-vo “Osnova”, 2006. – 408 s. [In Russian].
5. Ball, G. A. Ratsiogumanizm kak forma sovremennogo gumanizma i ego znacheniya dlya metodologii chelovekovedeniya [Tekst] / G. A. Ball // Mir psikhologii. – 2013. – № 3. – S. 208–223 [In Russian].
6. Ball, G. A. Teoriya uchebnykh zadach: Psikhologopedagogicheskii aspekt [Tekst] / G. A. Ball. – M. : Pedagogika, 1990. – 184 s. [In Russian].

7. Bakhmann-Medik, D. Rezhimy tekstual'nosti v literaturovedenii i kul'turologii: vyzovy, granitsy, perspektivy. Ot antropologicheskogo povorota k cultural turns [Elektronnyi resurs] / D. Bakhmann-Medik // Nov. lit. obozr. – 2011. – № 107. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html> (data obrashcheniya: 02.04.2016) [In Russian].
8. Bakhmann-Medik, D. Kul'turnye povoroty po sledam "antropologicheskogo": nekotorye zamechaniya [Elektronnyi resurs] / D. Bakhmann-Medik // Nov. lit. obozr. – 2013. – № 122. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html> (data obrashcheniya: 03.11.2016) [In Russian].
9. Berkovich, E. M. Banal'nost' dobra. Geroi, pravedniki i drugie lyudi v istorii Kholokosta: Zametki po evreiskoi istorii dvadtsatogo veka [Tekst] / E. M. Berkovich. – M.: Yanus-K, 2003. – 390 s. [In Russian].
10. Girts, K. "Nasyschennoe opisanie": v poiskakh interpretativnoi teorii kul'tury [Elektronnyi resurs] / K. Girts. – URL: http://anthro-org.narod.ru/files/Geertz_Thick_descriptions.pdf (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
11. Gusel'tseva, M. S. Kul'turno-analiticheskii podkhod k izucheniyu evolyutsii psikhologicheskogo znaniya: diss. ... dokt. psikhol. nauk [Tekst] / M. S. Gusel'tseva. – M., 2015. – 459 s. [In Russian].
12. Gusel'tseva, M. S. Triangulyatsiya kak metaforycheskii konstrukt: istoriya i metodologicheskie perspektivy [Tekst] / M. S. Gusel'tseva // Voprosy psikhologii. – 2014. – № 5. – S. 3–14 [In Russian].
13. Zelinskii, F. F. Iz zhizni idei: nauch.-popul. st. [Tekst] / F. F. Zelinskii. – SPb.: Aleteiya, 1995. – 464 s. [In Russian].
14. Ingkharth, R. Kul'tura i demokratiya [Tekst] / R. Ingkharth // Kul'tura imeet znachenie. Kakim obrazom tsennosti sposobstvuyut obshchestvennomu progressu / pod red. L. Kharrisona, S. Khantingtona. – M.: Moskovskaya shkola politicheskikh issledovaniy, 2002. – S. 106–128 [In Russian].
15. Koulman, Dzh. Kapital sotsial'nyi i chelovecheskii [Elektronnyi resurs] / Dzh. Koulman // Obshchestv. nauki i sovremennost'. – 2001. – № 3. – С. 122–139. – URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In Russian].
16. Leont'ev, D. A. Psikhologiya svobody [Elektronnyi resurs] / D. A. Leont'ev // Psikhologicheskii zhurnal. – 2000. – T. 21. – № 1. – URL: http://psylib.org.ua/books/_leond01.htm (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In Russian].
17. Maslou, A. Novye rubezhi chelovecheskoi prirody [Tekst] / A. Maslou. – M.: Smysl, 1999. – 425 s. – URL: <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
18. Mezhev, V. M. Ideya kul'tury. Ocherki po filosofii kul'tury [Tekst] / V. M. Mezhev. – M.: Universitetskaya kniga, 2012. – 406 s. – URL: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihicht/2012_Sbornik/2012_Dokladi/2012_sec2/028_2012_sec2.pdf (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
19. Romenets, V. A. Zhizn' i smert' v nauchnom i religioznom istolkovanii [Tekst] / V. A. Romenets. – K.: Zdorov'ya, 1989. – 191 s. [In Russian].
20. Romenets V.A. Vchinkova organizatsiya kanonichnoi psikhologii [Tekst] / V. A. Romenets // Psikhologiya i suspil'stvo. – 2000. – № 2. – S. 25 [In Ukrainian].
21. Rubinshtein, S. L. Chelovek i mir [Tekst] / S. L. Rubinshtein // Rubinshtein S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir. – SPb.: Piter, 2003. – S. 281–426 [In Russian].
22. Tereshchenko, M. Takoi khрупkii pokrov chelovechnosti. Banal'nost' zla, banal'nost' dobra [Tekst] / M. Tereshchenko. – M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya, 2010. – 303 s. [In Russian].
23. Fleivell, D. Geneticheskaya psikhologiya Zhana Piazhe [Tekst] / D. Fleivell. – M.: Prosveshchenie, 1967 [In Russian].
24. Furman A.V. Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti [Tekst] / A.V. Furman; 2-e vyd. – Ternopil: NDI MEVO, 2011. – 168 s. [In Ukrainian].
25. Epikur. Glavnye mysli [Elektronnyi resurs] / Epikur. – URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1358239035> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
26. Franklin, B. Pennsylvania Assembly: Reply to the Governor. 1755. November 11. [Электронный ресурс] / B. Franklin. – Packard Humanities Institute: The Papers of Benjamin Franklin // Votes and Proceedings of the House of Representatives, 1755–1756. P. 19–21. – URL: <http://franklinpapers.org/franklin/framedVolumes.jsp?vol=6&page=238a> (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In English].

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу.

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як концептуальна рамка, що дозволяє інтегрувати різні дослідницькі позиції всередині психології, у тому числі її природничо-наукові та гуманістичні орієнтації, й таким чином подолати горезвісний розкол на дві науки – пояснювальну та описову, а також підвищити якість комунікацій психології з суміжними галузями знань. Розробка вказаного підходу і чітке виділення його методологічних засновків робить такі комунікації більш продуктивними. До аналізу даного підходу застосовується *методологія латентності*, націлена на осмислення не лише явного і проартикульованого автором концептуального змісту, а й на викриття неочевидних і непомічених тенденцій. Показано, що раціогуманістичний підхід Г.О. Балла латентно містить методологічні засади, які стосуються сучасної постнекласичної, трансдисциплінарної й інтегративної епістемології. Характерною особливістю цього підходу є його гештальтність. Так, категорія свободи у підході Г.О. Балла не відокремлена від інших концептів і категорій, а спирається і розкриває свій зміст у світлі уявлень про культуру, гуманізм, розвиток особистості та особистісну надійність. Поєднані у загальному категорійному плетеві ці поняття сукупно створюють той евристичний контекст, який підсилює і породжує особливі властивості інших складників, компонентів, параметрів.

Ключові слова: *методологія, раціогуманістичний підхід, культура, раціональність, гуманізм, свобода, особистість, Г.О. Балл.*

АННОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергеевна.

Раціогуманістический підхід Г.А. Балла: психологія свободи і творческогo синтезу.

Раціогуманістический підхід Г.А. Балла розглядається як концептуальна рамка, що дозволяє інтегрувати різні дослідницькі позиції всередині психології, в тому числі її естествонаучні і гуманістическі орієнтації, і тим самим подолати пресловутий розкол на дві науки – об'яснювальну і описательну, а також підвищити якість комунікацій психології зі сусідніми областями знання. Розробка відміченого підходу і чітке виділення його методологіческіх основаній робить такі комунікації більш продуктивними. Аналіз даного підходу використовує *методологію латентності*, націлену на осмислення не тільки явного і проартикульованого автором концептуального змісту, але і відкриття неочевидних і незамечених тенденцій. Показано, що раціогуманістический підхід Г.А. Балла латентно містить методологіческіе основи, відносящіеся до сучасної постнекласическої, трансдисциплінарної і інтегративної епістемології. Характерною особливістю цього підходу є гештальтність. Так, категорія свободи в підході Г.А. Балла не обособлена від інших концептів і категорій, а опирається і розкриває свій зміст в світлі представлень про культуру, гуманізм, розвиток особистості і особистісної надійності. Сполучені в загальній категоріальній мережі ці поняття разом створюють той евристический контекст, який посилює і породжує особливі властивості решти складових, компонентів, параметрів.

Ключеві слова: *методологія, раціогуманістический підхід, культура, раціональність, гуманізм, свобода, особистість, Г. А. Балл.*

ANNOTATION

Guseltseva Marina.

Ratiohumanistic approach of H.O. Ball: psychology of freedom and creative synthesis.

The purpose of this article is to analyze the intellectual heritage by H. Ball, the peak of his scientific creativity, expressed in the development of a ratiohumanistic approach in psychology, which represents a harmonious combination of natural and humanitarian orientations in psychology. The ratiohumanistic approach by H. Ball is considered as a conceptual framework that allows integrating different research positions within psychology, including its natural-science and humanistic orientations, and thereby overcome the notorious split into two sciences, explanatory and descriptive, and improve the quality of communications psychology with related fields of knowledge. The development of the ratiohumanistic approach and the clear identification of its methodological grounds make such communications more productive. The analysis of this approach uses the methodology of latency, aimed at understanding not only the conceptual content explicitly and indicated by the author, but also uncovering unobvious and unnoticed tendencies. Shown that the ratiohumanistic approach latently contains methodological grounds relating to modern post-nonclassical, transdisciplinary and integrative epistemology. A characteristic feature of the ratiohumanistic approach is its gestalt. Thus, the category of freedom in the ratiohumanistic approach is not isolated, but rests and reveals its meaning in the light of the notions of culture, humanism, personal development and personal reliability.

Key words: *methodology, ratiohumanistic approach, culture, rationality, humanism, freedom, personality, H.O. Ball.*

Надійшла до редакції 10.04.2017.

Підписана до друку 18.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М. Раціогуманістический підхід Г.О. Балла: психологія свободи і творческогo синтезу / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 41–55.